

*Матусевич Л. М.,
викладач кафедри українознавства
Вінницького національного
медичного університету імені М. І. Пирогова*

КОМУНІКАТИВНА МЕТА ЯК ІНВАРІАНТНА ОЗНАКА МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ ДОЗВОЛУ

Анотація. У статті проаналізовано специфіку комунікативної мети мовленнєвого жанру дозволу на матеріалі української мови. Встановлено, що генеральна інтенція адресанта дозволу полягає у наданні певних прав співрозмовнику, що стосуються зміни його поведінки або зміни наявного стану справ у потрібному для адресанта запиті напрями. Для мовленнєвого жанру дозволу характерною є зумовленість інтенцій мовця пропозицією адресанта запиті, а їхня спільна мета спрямована на кооперативну взаємодію.

Ключові слова: комунікативна мета, інтенція, мовленнєвий жанр дозволу, адресат, адресант.

Постановка проблеми. У сучасних розвідках особливим об'єктом наукової гуманітарної думки стала лінгвістична генологія. Дотепер не існує єдиної загальноновизнаної теорії жанру, але вже описано фундаментальні основи сучасної генології, які ґрунтуються на концепції М. Бахтіна. Проблеми визначення й теоретичного обґрунтування категорії мовленнєвого жанру (далі – МЖ) присвячені роботи таких видатних українських і зарубіжних науковців, як М. Бахтін, Ф. Бацевич, Т. Яхонтова, Т. Шмельова, В. Гольдін, К. Седов, М. Федосюк, Ст. Гайда, Дж. Свейлз, Р. Хасан та ін. Для аналізу комунікативно-прагматичної організації МЖ важливим постає визначення потенційних комунікативних інтенцій мовця, оскільки вони є рушійними силами, що провокують мовленнєві дії та безпосередньо впливають на перебіг інтеракції.

Мета статті – проаналізувати особливості вияву комунікативної мети МЖ дозволу на матеріалі української мови, визначити генеральну та вторинні інтенції адресанта дозволу.

Виклад основного матеріалу. МЖ є комунікативною категорією організації мовного коду, певною типізованою моделлю, що включає лінгвальні та екстралінгвальні чинники розгортання комунікативної взаємодії учасників дискурсивної спільноти, які реалізують певні комунікативні наміри у межах типової комунікативної ситуації. Дозвіл розглядаємо як МЖ, що реалізується в мовленні через детермінований запитом дозволу імперативний МА, покликаний встановити кооперативну взаємодію. Через імперативний МА мовець виражає волевиявлення стосовно надання прав слухачеві на виконання дії, спрямованої на перетворення ірреальної ситуації в ситуацію, яка за наміром слухача в результаті має стати реальною.

Базовою характеристикою та основою типології МЖ є комунікативна мета. У науковій літературі для її позначення послуговуються також поняттями інтенція, ціль та намір.

Іntenція – превербальний, осмислений намір (мета) мовця, що зумовлює комунікативні стратегії, внутрішню програму мовлення та способи її реалізації [1, с. 203]. Науковці також витлумачують її як амбівалентну поняттєву категорію, яка репрезентує ментальний світ людини, її інтенційні потреби за допомогою різнорівневих мовних одиниць, модально-інтенцій-

них висловлень, реченнєвих еквівалентів, мовленнєвих жанрів та дискурсів [2, с. 71–72].

Іntenція є складним та багатоаспектним поняттям. Її структура, на думку лінгвістів, містить такі складники: 1) сформоване на підставі мотиву осмислене бажання домогтися певного немовленнєвого ефекту; 2) усвідомлення необхідності здійснити відповідні мовні дії для досягнення цього наміру; 3) конкретну мотивацію мовленнєвої дії як поштовх до здійснення комунікативного акту [1, с. 203].

З огляду на мовленнєву ситуацію, умови перебігу інтеракції, дискурсивно-синтаксичні засоби реалізації та міжрівневий категорійний статус комунікативної інтенції С. Шабат-Савка виділяє такі типи інтенцій: когнітивно-ментальні, комунікативно-модальні, суб'єктивно-модальні, дискурсивно-жанрові, метакомунікативні [2, с. 70]. Серед комунікативно-модальних інтенцій виокремлено інтенції категоричного спонукання, до яких належить інтенція дозволу [там само, с. 155]. Вона містить волевиявлення мовця, суть якого полягає в поданні згоди, дозволу, права на здійснення якоїсь дії [там само, с. 161].

У теорії мовленнєвих актів інтенція позначається як іллокуція. Дж. Сьорль наголошував, що іллокуція як один із складників мовленнєвого акту передбачає втілення у висловленні певної інтенції [3, с. 172]. За твердженням І. Сузова, інтенція в «широкому» розумінні виявляється в якості домовної фази комунікації та зумовлює вибір і комбінування мовних одиниць, відповідні ситуації спілкування, функціональний стиль і набір мовних засобів. У «вужькому» розумінні він зводить її до поняття іллокутивного акту, який не співвідноситься з авторською інтенцією, що передедує висловленню, чи з продуктом її реалізації, а який є процесом розкриття мовцем поставленої мети, що відбувається одночасно з процесом самого висловлення [4, с. 101].

Л. Турик, аналізуючи перформативні висловлення, визначає іллокутивну мету директивного акту дозволу як спонукання до завершення схваленої санкціонованої мовленнєвим суб'єктом дії, спрямованої на зміну будь-якої ситуації [5, с. 144].

Кожен з комунікативних партнерів має власні погляди, бажання, думки, потреби і т. ін., а відтак і власні наміри й очікування щодо комунікативної взаємодії. Комунікативна ситуація дозволу характеризується єдністю мовленнєвих задумів співрозмовників: ініціативний мовленнєвий акт містить запит дозволу, а реактивний – дозвіл. Взаємозалежність інтенцій визначає спільну глобальну мету, спрямовану на кооперативну взаємодію.

Адресант запиті дозволу має на меті спонукати співрозмовника до надання йому згоди, певних прав на зміну своєї поведінки або наявного на момент мовлення стану справ. Такі зміни є необхідними (бажаними, корисними) для нього, але можуть бути реалізовані лише за відсутності заперечень з боку адресата. Комунікативна мета адресанта (суб'єкта) дозволу полягає у тому, щоб надати певні права на здійснення бажаного

комунікативному партнеру і таким чином спонукати співрозмовника до вчинення/не вчинення того, чого він прагне.

Загальною інтенцією директивних мовленнєвих актів є зміна поведінки співрозмовника. Серед них дозвіл вирізняється тим, що імпульс каузативу йде від адресанта запиту, а мета суб'єкта дозволу полягає у наданні прав на здійснення дій, необхідних адресату. І. Шатуновський зазначає: «Дозвіл передбачає, має у якості презумпції, що адресат хоче Р, точніше вибрав Р (*хоче* у значенні «хоче і вибрав, має намір робити Р»), збирається зробити Р, але правила, що діють у групі, до якої належать мовець і адресат, такі, що для того, щоб зробити Р, йому потрібна додаткова санкція мовця [6, с. 319]».

Маючи владу над співрозмовником, суб'єкт дозволу може щось дозволити або заборонити, але його комунікативні наміри так чи інакше пов'язані з пропозиційним змістом висловлення запиту дозволу (з бажаннями адресанта запиту, який висловлює пропозицію). О. Даскалюк вказує на те, що адресоване волевиявлення може передавати лише згоду мовця на виконання дії, потрібної власне адресатові [7, с. 12]. Отже, для МЖ дозволу характерною є зумовленість інтенцій мовця пропозицією адресанта запиту, а їхня спільна глобальна мета спрямована на кооперативну взаємодію.

На основі аналізу фактичного матеріалу було встановлено, що у комунікативній ситуації дозволу генеральною інтенцією мовця є надання певних прав співрозмовнику, що стосуються зміни його поведінки або зміни наявного стану справ у потрібному для адресанта запиту напрямі.

Зміна поведінки комунікативного партнера може полягати у:
– виконанні певних мовленнєвих (1)/немовленнєвих (2) дій.

Напр.: 1) *Отаман не став розмовляти з посланцем у своєму наметі. Вони удвох відійшли на цойно прориті шанці, де це вдень козаки поставили великі полкові муртури. <...> — **Кажі!** — дозволив башиличникові отаман (В. Єшкілев, «Богиня і консультант»);*

2) – *Можна я поношу її [сережку], поки ти не відда-си. – Добре, носи (О. Василюк, «Статус королеви»); – Дозволь оселитися. Поряд із пагорбом. Охоронятиму... вічний спокій. <...> – **Живи...** – прошепотів (Люко Дашвар, «Біт і Гоцик. Книга 3»);*

– невиконанні певних мовленнєвих (1) /немовленнєвих (2) дій. Напр.:

1) – *Дозвольте я не буду розповідати про це у присутності такої кількості людей. – Добре, пізніше (розм.);*

2) – *Можна я не буду робити домашнє завдання? Завтра ж неділя. – Ну, не роби (розм.).*

Наведемо приклади комунікативних ситуацій дозволу, в яких реалізується інтенція надання прав співрозмовнику на зміну наявного стану справ: – *Пане Ольберт, – повідомив він, – декан Фелоні бажає бачити всіх у своєму кабінеті. Прибула делегація з Сент-Ендрюзу. <...> – Прошу пробачення, я змушений їти. Можете бути вільні. Прошу дочекатися наступної пари у загальній залі (М. Соколян, «Кодло»); – **А чи можна й мені знати про неї хоч трохи?** – зрадів Гордій, що може відвернути тітку від неприємного враження, яке він зробив початком розмови. – **Не трохи тобі треба знати про неї, а все треба знати, і кінче треба знати** (Т. Осьмачка, «Старший боярин»).*

Метою висловлення дозволу також може бути встановлення контакту з адресатом, перехід на новий (менш офіційний) рівень спілкування. Такі дозволи використовують на початку інтеракції або у ситуації знайомства. Вони виконують фатич-

ну роль, що виявляється у реалізації мовленнєвих актів запиту і дозволу з метою зав'язати контакт, підтримати спілкування, зміцнити знайомство і т. ін. Напр.: – *Бачу, у Президента неофіційний прийом класиків, може, і в мене є шанс представитись? <...> – А я думав... Вибачте! Та звичайно, та обов'язково!* (Г. Тарасюк, «Сестра моєї самотності»); – *Насправді, ти... Можна з тобою «на ти»? – перепитала Ліна. – Звісно. Звісно, можна* (О. Василюк, «Статус королеви»).

Мовець, маючи на меті задовольнити прохання співрозмовника про дозвіл, ставиться до нього із розумінням, прагне налагодити доброзичливу атмосферу спілкування, уникнути конфліктної ситуації (не забороняє), виражає свою готовність співпрацювати. На цій підставі виділяємо вторинну комунікативну мету адресанта дозволу, що полягає у гармонізації стосунків зі співрозмовником, налагодженні кооперативного спілкування. Вторинною інтенцією також може слугувати демонстрація ввічливого ставлення до співрозмовника. Такі дозволи вживають задля дотримання правил етикету, принципу ввічливості.

Мета суб'єкта дозволу спонтанна і ситуативна, виникає у момент висловлення і реалізується в конкретній ситуації спілкування «тут і тепер». Мета адресанта запиту може бути спланованою або спонтанною, викликану різними мовними та позамовними чинниками. Фактор підготовленості/непідготовленості мовлення дозволяє класифікувати комунікативні ситуації дозволу на спонтанні, заплановані та проміжні. Щодо отримання певних прав, що реалізується саме у момент мовлення, мета адресанта запиту є ситуативною. Однак його кінцева мета – виконання/не виконання певних бажаних, планованих дій, є пролонгованою, тобто подовженою у часі.

Іллокутивна мета може реалізуватися повністю або частково. За цим критерієм виділяємо два різновиди дозволу: 1) дозвіл – цілковита згода на здійснення чого-небудь; 2) частковий дозвіл, що характеризується обмеженням можливостей адресата. Напр.: 1) – *Василько – то мій синочок, зараз він із мою хазяйкою, пані Марією. А можна я колись візьму його з нами в Івачів? – Звичайно, можна, – я й раніше не мав звички відмовляти жінкам, а тут така справа (О. Вільчинський, «Дерева на дахах»); Он та Біблія, з якої старий прочитав Володькові. – Можна подивитися? – спитав Володько. – Можна. Чому ні... (Улас Самчук, «Волинь»); 2) – *Мо', це одну? – кивнув на порожню пляшку. – Скільки того життя?! Зорін, в якого добряче вже шуміло в голові, сказав: – Ну, якщо від радіації допомагає, то чому б і ні? А тільки не цілу пляшку, а по сто п'ятдесят (В. Савченко, «Дві вершини гороскопу»).**

Комунікативна інтенція передбачає наявність у комуніканта іллокутивної та перлокутивної цілей і зумовлює формування смислу мовленнєвого акту [8, с. 101–102]. Реалізація іллокутивного акту призводить до змін у свідомості й поведінці адресата – перлокутивного ефекту, який у МЖ дозволу формується так: «Адресанту запиту вдалося отримати дозвіл і він може здійснити бажане/плановане». Бажання досягнути перлокутивного ефекту спонукає мовця до ретельного відбору оптимальних мовних та невербальних засобів для вираження своїх намірів.

У процесі комунікативної взаємодії можливі ситуації, коли іллокутивна мета не відповідає досягнутому перлокутивному ефекту. Російський мовознавець М. Федосюк стверджує, що розбіжність між впливом на адресата, що входить до комунікативних намірів мовця, та реальною реакцією адресата можлива у тих випадках, коли: а) адресат неправильно визначив жанрову належність (іллокутивну силу) висловлення; б) адресат не хоче або

не може реагувати на висловлення відповідно до задуму мовця; в) висловлення здійснило на адресата незапланований емоційний вплив [9]. Слід зазначити, що причина невідповідності між досягнутим перлокутивним ефектом та іллокутивною метою найчастіше полягає у відсутності в адресата бажання/можливості надати дозвіл, що провокує реакцію – відмову чи заборону.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Сутність комунікативного смислу МЖ дозволу визначається синтезом комунікативних інтенцій учасників спілкування і відповідає контекстним та ситуативним умовам, порушення яких призводить до комунікативних девіацій. Комунікативна мета МЖ дозволу полягає у наданні мовцем певних прав співрозмовнику, що стосуються зміни його поведінки або зміни наявного стану справ у потрібному для адресанта запити напрямі. Метою висловлення дозволу також може бути встановлення контакту з адресатом, перехід на новий (менш офіційний) рівень спілкування. Під час реалізації МЖ дозволу важливими завданнями мовця постають гармонізація стосунків із співрозмовником, налагодження кооперативного спілкування, а також демонстрація ввічливого ставлення до комунікативного партнера.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у дослідженні структурних і семантичних аспектів вияву комунікативних інтенцій мовців у межах мовленнєвих актів запити і дозволу.

Література:

1. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с.
2. Шабат-Савка С.Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові: монографія. – Чернівці : Букрек, 2014. – 412 с.
3. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов. / Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 170–194.
4. Сусов И.П. О двух путях исследования содержания текста. / Значение и смысл речевых образований. – Калинин : Калининск. гос. ун-т, 1979. – С. 90–103.
5. Турик Л.Р. Перформативні висловлення в українській історичній прозі: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Луцьк, 2009. – 212 с.
6. Шатуновский И.Б. Речевые акты разрешения и запрещения в русском языке / Логический анализ языка. Языки этики. – М., 2000. – С. 319–325.

7. Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01. – Чернівці, 2005. – 20 с.
8. Безугла Л.Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі: монографія. – Харків : Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – 332 с.
9. Федосюк М.Ю. Исследование средств речевого воздействия и теория жанров речи / Жанры речи. – Саратов : Коледж, 1997. – 66-87.

Матусевич Л. М. Коммуникативная цель как инвариантный признак речевого жанра разрешения

Аннотация. В статье проанализирована специфика коммуникативной цели речевого жанра разрешения на материале украинского языка. Установлено, что генеральная интенция адресанта разрешения заключается в предоставлении определённых прав коммуникативному партнёру, касающихся изменения его поведения или изменения исходного положения дел в нужном для адресанта запроса направлении. Для речевого жанра разрешения характерна обусловленность интенций говорящего пропозицией адресанта запроса, а их совместная цель направлена на кооперативное взаимодействие.

Ключевые слова: коммуникативная цель, интенция, речевой жанр разрешения, адресат, адресант.

Matusevych L. The communicative purpose as an invariant feature of the speech genre of permission

Summary. The article is concerned with the specifics of the communicative purpose of the speech genre of permission based on the material of the Ukrainian language. It was established, that the general intention of an addressee of permission is to provide certain rights to the interlocutor concerning the change of his behavior or the change of the real state of affairs in the direction needed by the addressee of request. The speech genre of permission is characterized by the predetermination of the speaker's intentions by the proposal of the request addressee, and their common goal is aimed at the cooperative interaction.

Key words: communicative purpose, intention, speech genre of permission, addressee, addresser.